

Bouwen aan democratische betrokkenheid

Opbouw van het onderwijsaanbod voor de ontwikkeling
van democratische betrokkenheid in het primair en voortgezet onderwijs

Esther Kamphuis
Johan Bokdam
Loes Meulenkamp

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	4
	Aanleiding onderzoek	4
	Onderzoeksvragen	4
	Aanpak onderzoek	5
	Leeswijzer.....	6
2	Schoolportretten	7
	PO-scholen	7
	VO-scholen.....	9
3	Democratische betrokkenheid	12
	Hoe werken scholen aan democratische betrokkenheid?	12
	Contexten en verwerking in curriculum	12
	Vaardigheden	13
	Ervaringen leerlingen.....	13
	Opvallendheden, verschillen en overeenkomsten	14
4	Opbouw en overwegingen.....	16
	Beredeneerde opbouw	16
	Opvallendheden, verschillen en overeenkomsten	17
	Overwegingen	17
	Professionele competentie en uitvoerbaarheid	18
5	Belemmerende en bevorderende factoren	20
6	Zicht op ontwikkeling leerlingen	22
	Huidige situatie.....	22
	Wenselijkheid en mogelijkheden van beter inzicht.....	23
7	Ondersteuningsbehoeften	24
	Concrete voorbeelden en praktische handvatten.....	24
	Volgen en zichtbaar maken van de ontwikkeling van leerlingen	24
	Ondersteuning bij schoolcultuur en pedagogisch handelen	25
8	Conclusies en reflecties.....	26
	Conclusies	26
	Reflecties op bevindingen en bruikbaarheid voor monitoring en ondersteuning	28
Bijlage 1	Gespreksleidraad	30
	Introductie	30
	Leidraad primair onderwijs	30
	Leidraad voortgezet onderwijs	32

1 Inleiding

Aanleiding onderzoek

Op 1 september 2025 zijn de definitieve conceptkerndoelen Burgerschap gepresenteerd aan de Tweede Kamer. Deze nieuwe kerndoelen beschrijven voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs wat leerlingen moeten kennen, kunnen en ervaren op het gebied van burgerschap, waarbij kennis, vaardigheden en ervaringen nadrukkelijk met elkaar verbonden zijn. Het leergebied is opgebouwd rond drie domeinen: (1) de school als democratische oefenplaats, (2) samenleven in een democratische rechtsstaat en (3) vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid. Ten opzichte van de huidige burgerschapsopdracht introduceren de conceptkerndoelen verschillende nieuwe vaardigheden, met name binnen het thema democratische betrokkenheid. Dit thema richt zich op het vermogen van leerlingen om mee te denken, mee te praten en actief bij te dragen aan het functioneren van de democratische rechtsstaat, zowel binnen als buiten de school. Daarbij gaat het niet alleen om kennis en vaardigheden, maar ook om het ontwikkelen van zelfvertrouwen en een democratisch handelingsperspectief. Leerlingen leren dus niet alleen over democratie, maar ook in en door democratische processen. De school fungeert hierbij als oefenplaats, waar leerlingen ervaren dat hun mening ertoe doet, hoe zij invloed kunnen uitoefenen en hoe zij respectvol omgaan met verschillende standpunten. Het kerndoel over democratische betrokkenheid (21A/20A) onderscheidt de volgende vaardigheden:

Primair onderwijs

- uitdrukken van eigen standpunten
- luisteren naar argumenten van anderen
- compromissen sluiten
- omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen

Onderbouw voortgezet onderwijs

- uitwisselen van standpunten
- compromissen sluiten
- omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten
- reflecteren op eigen ervaringen met inspraak, besluitvorming en het besluitvormingsproces

Er is op dit moment nog onvoldoende zicht op de manier waarop scholen werken aan de ontwikkeling van deze vaardigheden. Daarom heeft SLO Oberon gevraagd een verkennend en kleinschalig onderzoek uit te voeren naar hoe leraren in het primair en voortgezet onderwijs binnen hun onderwijsaanbod aandacht besteden aan de ontwikkeling van deze vaardigheden.

Onderzoeksvragen

Dit onderzoek beoogt zicht te krijgen op de manier waarop scholen aan democratische vaardigheden werken. Daarbij gaat het nadrukkelijk om onderwijsaanbod voorafgaand aan de wettelijke implementatie van de nieuwe concept-kerndoelen. De hoofdvraag die in dit onderzoek centraal staat is als volgt:

In welke mate hanteren scholen een beredeneerde opbouw in het onderwijsaanbod voor de ontwikkeling van de vaardigheden van het definitieve conceptkerndoel democratische betrokkenheid?

Daarbij hoort een aantal deelvragen die we met dit onderzoek beantwoorden:

Onderwijspraktijk

1. Op welke manier besteden leraren aandacht aan de ontwikkeling van deze vaardigheden?
2. Binnen welke context werken de leraren aan deze vaardigheden binnen het leergebied (de context van dit doel en/of binnen andere contexten)?

Curriculum en opbouw

3. In hoeverre is er een beredeneerde opbouw binnen het schoolcurriculum?
4. Hoe is de school tot deze beredeneerde opbouw gekomen? Welke overwegingen en criteria spelen een rol spelen bij het vormgeven hiervan?
5. Welke factoren belemmeren of bevorderen de uitvoering van dit onderdeel van het curriculum?

Professionele competentie en uitvoerbaarheid

6. In hoeverre voelen leraren zich voldoende competent om deze opbouw planmatig vorm te geven en om de vertaalslag te maken naar hun eigen onderwijspraktijk?

Inzicht in ontwikkeling leerlingen

7. In welke mate hebben leraren inzicht in het niveau van de vaardigheden van hun leerlingen?
8. Wat hebben leraren nodig om hier beter inzicht in te krijgen?

Aanpak onderzoek

Voor dit onderzoek is een kwalitatieve verkenning uitgevoerd naar de manier waarop scholen werken aan democratische betrokkenheid. De onderzoeksopzet bestond uit interviews met schoolteams in het po en de onderbouw van het vo. Bij de selectie van scholen is gestreefd naar variatie in onderwijssector, schooltype, regio, omvang en denominatie. Daarbij was specifieke aandacht voor scholen met vmbo-leerroutes. De reden hiervoor is dat uit eerdere onderzoeken blijkt dat leerlingen op vmbo-scholen minder vaak oefenen met burgerschapsvaardigheden zoals deelname aan besluitvorming dan havo/vwo-leerlingen. Ook is burgerschapsonderwijs in het vmbo vaak meer gericht op aanpassing, terwijl havo/vwo vaak meer gericht is op kritisch-democratisch burgerschap¹. Voor SLO was dit gegeven aanleiding om te onderzoeken in hoeverre juist vmbo-scholen met dit kerndoel overweg kunnen. Scholen zijn geworven via verschillende routes, waaronder eigen netwerken van scholen, lerarenopleiders en docenten in opleiding, een online verkenning, de adviseurs van het Expertisepunt Burgerschap, inspectierapporten en oproepen via communicatiekanalen van SLO. De werving bleek niet eenvoudig. Veel scholen gaven aan interesse te hebben in deelname, maar het was in de praktijk lastig om een groep van drie tot vijf leraren vrij te maken voor een gezamenlijk gesprek. In totaal zijn 54 scholen benaderd, zowel per mail als telefonisch. Uiteindelijk zijn twaalf gesprekken gevoerd: zeven groepsinterviews, drie interviews met twee deelnemers en twee individuele gesprekken. Deze gesprekken vonden plaats met zes po-scholen, waarvan twee gespecialiseerd onderwijs aanbieden, en zes vo-scholen. In totaal hebben we gesproken met 34 personeelsleden. Op één school kregen we bovendien de gelegenheid om met een groep leerlingen te spreken. Dit gesprek is niet meegenomen in de analyse, maar gaf aanvullende achtergrondinformatie bij de gesprekken met personeelsleden.

¹ Zie Kennisrotonde. (2024). *In hoeverre verschillen vmbo en havo/vwo in de inhoudelijke invulling van burgerschapsonderwijs?* (KR. 2320) voor een analyse van beschikbaar onderzoek hierover.

Voorafgaand aan de interviews ontvingen scholen schriftelijk enkele algemene vragen over de manier waarop zij werken aan burgerschapsonderwijs en democratische betrokkenheid. Scholen beantwoordden deze vragen meestal per mail. De antwoorden hielpen om zicht te krijgen op de context van de school en maakten het mogelijk om het interview zo gericht mogelijk te benutten. Voor de gesprekken is gewerkt met gespreksleidraden die aansloten bij de onderzoeksvragen (zie bijlage 1). In de gesprekken is gefocust op hoe scholen werken aan democratische betrokkenheid. Op een natuurlijke manier is tijdens enkele gesprekken ook naar voren gekomen hoe scholen werken aan maatschappelijke betrokkenheid, omdat die twee in de praktijk vaak dichtbij elkaar liggen en bepaalde activiteiten zowel bijdragen aan maatschappelijke als aan democratische betrokkenheid.

Alle interviews zijn opgenomen en getranscribeerd met behulp van transcriptiesoftware. Daarna is door de betreffende onderzoeker het transcript gecontroleerd en aangevuld. Op basis van de transcripties zijn gespreksverslagen opgesteld volgens een vast format, zodat de informatie uit de verschillende gesprekken goed vergelijkbaar was. Op basis van deze verslagen, in enkele gevallen aangevuld met toegestuurde achtergronddocumentatie, zijn de schoolportretten (H2) opgesteld. Deze zijn bij de contactpersonen van de scholen teruggelegd ter controle. Alle verslagen zijn thematisch geanalyseerd. Daarbij is gekeken naar terugkerende patronen, overeenkomsten en verschillen tussen scholen. De analyse vormde de basis voor de overkoepelende bevindingen in dit rapport.

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat korte portretten van de deelnemende scholen en geeft daarmee zicht op context waarbinnen het burgerschapsonderwijs vorm krijgt. In hoofdstuk 3 beschrijven we op welke manieren en in welke contexten scholen werken aan democratische betrokkenheid, welke vaardigheden centraal staan en hoe leerlingen dit ervaren. Hoofdstuk 4 gaat in op de opbouw van het onderwijsaanbod en de overwegingen die scholen daarbij maken, en in hoofdstuk 5 beschrijven we factoren die de uitvoering bevorderen of belemmeren. In hoofdstuk 6 beschrijven we hoe scholen zicht houden op de ontwikkeling van leerlingen, en in hoofdstuk 6 gaan we in op de ondersteuningsbehoeften die scholen hebben benoemd. Tot slot presenteren we in hoofdstuk 7 een samenvattend antwoord op de onderzoeksvragen en geven we enkele reflecties op de bruikbaarheid van de bevindingen voor verdere monitoring en ondersteuning.

2 Schoolportretten

PO-scholen

School 1: katholieke basisschool in de Betuwe

School 1 is een katholieke basisschool in de Betuwe met 200 tot 300 leerlingen die thematisch en zonder vaste lesmethodes werkt. Burgerschap is geïntegreerd in het dagelijks onderwijs. Leerlingen oefenen democratische vaardigheden tijdens taalactiviteiten, groepsgesprekken, KiVa-lessen (een programma voor de ontwikkeling van sociale vaardigheden en sociaal-emotionele ontwikkeling), thematisch onderwijs en gesprekken over actualiteit, zoals het Jeugdjournaal. Leerlingen oefenen vaardigheden als argumenteren, luisteren naar anderen, samenwerken, omgaan met verschillen en het onderscheiden van feiten en meningen. In de bovenbouw werken leerlingen daarnaast aan concrete opdrachten rond verkiezingen en politiek, zoals het oprichten van een politieke partij of het onderzoeken van regels rondom stemmen.

De school gebruikt de nieuwe conceptkerndoelen van SLO als kapstok voor het aanbod. De doelen zijn opgenomen in een digitaal portfolio in kindtaal, zodat leerlingen en ouders zicht hebben op de ontwikkeling. Een volledig uitgewerkte leerlijn burgerschap is nog in ontwikkeling; de school wil de doorgaande lijn en zichtbaarheid van opbrengsten verder versterken.

Democratische betrokkenheid krijgt ook schoolbreed aandacht via de leerlingenraad, vieringen, sponsoracties en activiteiten voor ouderen. Deze aanpak sluit aan bij de visie van de school: betekenisvol en interactief onderwijs waarin leerlingen actief leren vanuit hun eigen leefwereld en ervaringen.

School 2: kleine basisschool in plattelandsomgeving

School 2 is een kleine basisschool in een dorpse, relatief homogene plattelandsomgeving met circa 50-60 leerlingen verdeeld over drie combinatiegroepen. Veel leerlingen groeien op in een kleine leefwereld, vaak sterk gericht op thuis en de boerderij.

Burgerschap en democratische betrokkenheid zijn sterk verweven met het dagelijks onderwijs en de pedagogische en didactische aanpak van de school. Leerlingen leren hun mening geven, luisteren naar anderen, samenwerken, reflecteren en omgaan met verschillen. Dit gebeurt zowel in lessen als in dagelijkse interacties. De school werkt daarbij met Kanjertraining, de methode Trefwoord, thematisch onderwijs en portfolio's waarin leerlingen al vanaf jonge leeftijd reflecteren op hun ontwikkeling.

De school is gestart met het vertalen van de nieuwe kerndoelen naar de praktijk. Eerst wordt geïnventariseerd wat al aanwezig is in het aanbod, waarna hiaten worden aangevuld. De nieuwe methode voor wereldoriëntatie (Wetenswaardig) speelt hierin een belangrijke rol.

Democratische betrokkenheid krijgt concreet vorm via de leerlingenraad, leerlingarena's, klassengesprekken, actualiteiten uit het Jeugdjournaal en debatvormen in groep 7/8. Deze aanpak sluit aan bij de sterke pedagogische visie van de school en de cultuur van korte lijnen, veiligheid en eigenaarschap.

School 3: cluster 2-school in Limburg

School 3 is een cluster 2-school voor speciaal onderwijs in Limburg, met 300-400 leerlingen. De school is gericht op leerlingen vanaf 4 jaar met een taalontwikkelingsstoornis en/of dove en slechthorende leerlingen. Dat bepaalt sterk de onderwijsaanpak: taalontwikkeling staat centraal in alle lessen en activiteiten. In de onderbouw ligt de nadruk eerst op het leren communiceren zelf, bijvoorbeeld luisteren, oogcontact maken, elkaar laten uitpraten en gevoelens of meningen leren verwoorden.

Burgerschap is op de school geïntegreerd in het dagelijks onderwijs. De school werkt vanuit sociaal-emotionele ontwikkeling, mondelinge taalvaardigheid, thematisch onderwijs en praktijkervaringen zoals excursies. Burgerschap wordt daarbij sterk gekoppeld aan communicatieve redzaamheid en sociale weerbaarheid. De school heeft de nieuwe conceptkerndoelen burgerschap verwerkt in het curriculum en gekoppeld aan bestaande leerlijnen en activiteiten.

Democratische betrokkenheid krijgt vorm via taal- en sociaal-emotionele lessen. Leerlingen oefenen met luisteren naar anderen, een mening geven, omgaan met verschillende standpunten en samen beslissingen nemen. In de bovenbouw gebeurt dit onder meer via debatformen, filosofische gesprekken en thema's rondom verkiezingen en democratie. Daarnaast zijn er schoolbrede structuren zoals een leerlingenraad, verkiezingen voor klassenvertegenwoordigers. De aanpak sluit aan bij de visie van de school om leerlingen stap voor stap communicatief zelfstandig te maken.

School 4: diverse basisschool in de stad

School 4 is een basisschool in een stedelijke omgeving in Zuid-Holland met een diverse leerlingenpopulatie van zo'n 500 leerlingen, en een katholieke identiteit. Die diversiteit in achtergronden wordt door de school expliciet gezien als meerwaarde voor gesprekken over verschillende perspectieven en manieren van leven. Burgerschapsonderwijs is verweven in het dagelijkse onderwijs en wordt niet als apart vak aangeboden. De school werkt met een jaarlijkse burgerschapsaanpak via doelen in het jaarplan en een actieve werkgroep burgerschap. Democratische betrokkenheid krijgt vorm in lessen, routines en schoolbrede activiteiten. Zo werken leerlingen in groep 7 en 8 met het project *De Derde Kamer*, waarin zij debatteren, wetsvoorstellen bespreken en oefenen met besluitvorming. Daarnaast heeft de school een leerlingenraad vanaf groep 5, waarvan leden via verkiezingen worden gekozen en daadwerkelijk invloed hebben op schoolbeleid, zoals huiswerkafspraken en de inrichting van het schoolplein. Ook in de klas oefenen leerlingen democratische vaardigheden via klassenregels, klassenvergaderingen en gesprekken naar aanleiding van onder andere het Jeugdjournaal.

De school werkt nog beperkt met de nieuwe conceptkerndoelen. Deze zijn vooral bekend bij enkele coördinatoren en recent afgestudeerde collega's. De pragmatische en groeigerichte aanpak van burgerschap sluit aan bij de visie van de school: leerlingen leren burgerschap vooral door samen te oefenen in een veilige schoolcultuur.

School 5: kleinschalig UNESCO-kindcentrum

School 5 is een kleinschalige school in Noord-Brabant met ongeveer 100 leerlingen. De school werkt vanuit de visie van UNESCO-scholen, waarbij (wereld)burgerschap, intercultureel leren, duurzaamheid en vrede en mensenrechten centraal staan. Burgerschapsonderwijs is verweven met het dagelijks onderwijs en krijgt vorm via de Vreedzame school, thematisch onderwijs, de taalmethode Staal en onderwijs in praktische vaardigheden. Daarnaast werkt de school veel samen met vrijwilligers en partijen buiten de school. Leerlingen oefenen met luisteren, argumenteren, samenwerken en het vormen van een eigen mening.

Democratische betrokkenheid krijgt op de school vorm door een actieve leerlingenraad, stemactiviteiten, klassendiscussies en projecten zoals Democracy. Leerlingen denken mee over de school en krijgen ook regelmatig keuzevrijheid in opdrachten en activiteiten. Ze ervaren dat hun stem ertoe doet. Deze aanpak sluit aan bij de schoolcultuur waarin eigenaarschap, samen beslissen en sociale veiligheid belangrijk zijn. Democratische vaardigheden worden niet als los onderdeel aangeboden, maar zijn een vanzelfsprekend onderdeel van de dagelijkse praktijk. De school werkt nog aan de vertaling van de nieuwe kerndoelen burgerschap naar het curriculum, maar herkent al veel onderdelen in het

bestaande aanbod. Op dit moment onderzoekt de school hoe zij dit bewuster en planmatiger kunnen koppelen aan de doelen.

School 6: kleinschalige SO-school, onderdeel van een groot schoolbestuur

School 6 is een kleine school voor speciaal onderwijs in het zuiden van het land, met ongeveer tachtig leerlingen. De kleinschalige setting en de korte lijnen binnen de school zorgen ervoor dat leerlingen en medewerkers elkaar goed kennen en activiteiten snel gezamenlijk kunnen organiseren. De school besteedt veel aandacht aan sociaal-emotionele ontwikkeling en eigenaarschap van leerlingen. Burgerschap en democratische betrokkenheid zijn zichtbaar verweven met het dagelijkse onderwijs. Leerlingen oefenen met stemmen, kiezen, overleggen en rekening houden met de mening van anderen. Dit gebeurt bijvoorbeeld via de leerlingenraad, democratische verkiezingen rond schoolactiviteiten, stemrondes tijdens de Kinderboekenweek en gezamenlijke keuzes over groepsbeloningen of workshops tijdens een projectweek rondom talenten. Daarnaast wordt het boek *De Zweetvoetenman* behandeld, waarbij leerlingen rechtszaken naspelen en kennismaken met de werking van de rechtsstaat. De school heeft het bestaande aanbod gekoppeld aan de nieuwe SLO-kerndoelen voor gespecialiseerd onderwijs en werkt aan verdere uitwerking van een doorgaande leerlijn voor burgerschap. Daarbij sluit de aanpak nadrukkelijk aan bij de schoolcultuur: praktisch, gezamenlijk en kleinschalig. Democratische betrokkenheid wordt niet gezien als los onderdeel van burgerschapsonderwijs, maar als onderdeel van de dagelijkse omgang en onderwijspraktijk.

VO-scholen

School 1: vmbo-locatie in randstad

School 1 is een vmbo-school in een randstedelijke omgeving, met een diverse leerlingpopulatie van zo'n 700-800 leerlingen. De school maakt deel uit van een christelijke scholengroep van 8 vo-schoollocaties. Op basis van populatieanalyses kiest de school bewust thema's waarop het burgerschapsonderwijs zich richt, zoals diversiteit en democratische participatie.

De school werkt schoolbreed en planmatig aan burgerschap. Een werkgroep met docenten uit verschillende vakken ontwikkelt beleid, ondersteunt collega's en verbindt burgerschap aan vakwerkplannen, mentorlessen en activiteiten. Burgerschap wordt gezien als gezamenlijke verantwoordelijkheid en de school profileert zich nadrukkelijk als "oefenplaats" voor democratische vaardigheden.

De nieuwe kerndoelen burgerschap vormen een belangrijk uitgangspunt bij de herziening van beleid en curriculum. De school vertaalt deze stap voor stap naar de praktijk via lessen, projectweken en schoolbrede activiteiten. Thema's als meningsvorming, diversiteit en inspraak komen terug in maatschappijleer, mentorlessen, verkiezingen, dagopeningen, excursies en gastlessen. Ook de actieve leerlingenraad speelt hierin een centrale rol.

De nadruk op inspraak, samenwerking en dialoog sluit aan bij de schoolcultuur: leerlingen ervaren dat hun stem ertoe doet en zien concreet resultaat van hun betrokkenheid.

School 2: vmbo-locatie in Friesland

School 2 is een openbare vmbo-schoollocatie in Friesland met zo'n 700 leerlingen.

Burgerschapsonderwijs wordt planmatig vormgegeven vanuit een brede visie op samenleven en democratische betrokkenheid. De school combineert lessen, themadagen, professionalisering van docenten en informele gesprekken met leerlingen om burgerschap zichtbaar en betekenisvol te maken.

Burgerschap krijgt vooral vorm in een doorlopende leerlijn binnen maatschappijleer en maatschappijkunde, maar ook andere vakken leveren een bijdrage. In de onderbouw ligt de nadruk meer op vaardigheden, en vanaf klas 3 wordt er ook meer kennis aangeboden. Leerlingen oefenen met perspectiefwisseling, argumenteren en het herkennen van waarden en belangen. Een kenmerkende aanpak is het werken met actoren-, waarden- en belangenkaarten, waarbij leerlingen eerst verschillende standpunten analyseren en waarbij het uitstellen van meningsvorming bewust wordt uitgesteld, om te ervaren dat er vaak sprake is van een dilemma. Ook burgersessies in de kantine, scholierenverkiezingen en thematische burgerschapsdagen dragen bij aan democratische betrokkenheid.

De school werkt nog niet volledig vanuit de nieuwe kerndoelen burgerschap, maar gebruikt deze wel als uitgangspunt voor verdere aanscherping van het burgerschapsplan. Daarnaast ontwikkelde de school portfolio-opdrachten om (ontwikkeling in) vaardigheden zichtbaar te maken.

De nadruk op nuance, dialoog en respectvolle gesprekken sluit aan bij de schoolvisie dat burgerschap draait om het collectief en om begrip voor verschillende perspectieven. Daarmee past de democratische aanpak goed bij de cultuur van de school.

School 3: scholengemeenschap in Noord-Holland

School 3 is een katholieke scholengemeenschap voor havo, atheneum en gymnasium in Noord-Holland met zo'n 1500 leerlingen. Op de school is burgerschap sterk verweven met de schoolcultuur en het onderwijsconcept van "wereldburgerschap". De school wil leerlingen opleiden tot wereldwijze burgers die met zorg voor de wereld deelnemen aan de samenleving.

Burgerschap wordt schoolbreed vormgegeven vanuit thema's als openheid, vrijheid, betrokkenheid, zingeving en technologisch burgerschap. De school ziet zichzelf nadrukkelijk als oefenplaats voor democratie, waarin leerlingen niet alleen leren over democratische waarden, maar deze ook actief oefenen via debat, maatschappelijke projecten, vrijwilligerswerk en inspraakstructuren.

De school werkt momenteel aan een herziening van haar burgerschapsbeleid, waarbij de nieuwe kerndoelen als belangrijk referentiekader worden gebruikt. Er is al een uitgebreide inventarisatie gemaakt van activiteiten en vakinhouden die aan burgerschap bijdragen.

Burgerschap komt terug in vakken als levensbeschouwing, maatschappijleer, geschiedenis en filosofie, maar ook in projecten als Model United Nations, Movies that Matter en vrijwilligerswerk via verplichte AVA-uren (Algemeen Vormende Activiteiten). Daarnaast oefenen leerlingen democratische betrokkenheid in leerlingenraad, klankbordgroepen en sollicitatieprocedures voor nieuwe docenten. Deze werkwijze sluit aan bij de open en participatieve schoolcultuur waarin samenwerking, verantwoordelijkheid en maatschappelijke betrokkenheid centraal staan.

School 4: montessorilyceum in randstad

School 4 is een montessorilyceum voor mavo, havo en vwo in een stedelijke omgeving met ongeveer 1300 leerlingen, waarvan we hebben gesproken met vertegenwoordigers van de vwo-locatie. De schoolpopulatie bestaat volgens de respondenten grotendeels uit mondige leerlingen van hoogopgeleide en vaak maatschappelijk betrokken ouders.

Burgerschap is sterk verweven met de montessorivisie en wordt gezien als onderdeel van de dagelijkse schoolcultuur, met name door het stimuleren van betrokkenheid van leerlingen. Leerlingen worden beschouwd als gesprekspartner en krijgen veel ruimte voor inspraak, initiatief en debat. Burgerschap komt terug in vakken, projectweken, maatschappelijke stages, excursies, verkiezingsactiviteiten en schoolbrede initiatieven. De school werkt met zogenoemde "burgerschapsbewijzen": opdrachten binnen vakken waarin burgerschapsdoelen zijn geïntegreerd. Daarnaast heeft de school het vak 'vrede en recht' ingevoerd. Het lijkt wat betreft inhoud op maatschappijleer en levensbeschouwing.

De school werkt nog grotendeels vanuit de oude kerndoelen, maar onderzoekt hoe de nieuwe kerndoelen en het vernieuwde curriculum verder kunnen worden geïntegreerd. Vooral binnen maatschappijleer wordt al aangesloten bij het nieuwe examenprogramma, waarin de burgerschapsinhouden voor de bovenbouw zijn opgenomen.

Democratische betrokkenheid krijgt vorm via debatonderwijs, schaduwverkiezingen, klankbordgroepen, een actieve medezeggenschapsraad. Deze aanpak sluit nauw aan bij het montessorionderwijs, waarin zelfstandigheid, verantwoordelijkheid, reflectie en leren door actieve deelname centraal staan.

School 5: brede school op zes locaties in Drenthe

School 5 is een brede openbare middelbare school in Drenthe met meer dan 2500 leerlingen, waar burgerschapsonderwijs schoolbreed is geïntegreerd in lessen, mentoruren, LOB, excursies en maatschappelijke activiteiten. De school heeft een open schoolcultuur waarin eigenaarschap, inspraak en verantwoordelijkheid voor leerlingen centraal staan.

De afgelopen jaren ontwikkelde een projectgroep een burgerschapsnotitie waarin bestaande activiteiten, visie en leefregels met elkaar zijn verbonden. Burgerschap wordt zichtbaar gemaakt via leefregels die samen met leerlingen zijn opgesteld en schoolbreed besproken worden. De school werkt momenteel nog met de bestaande bouwstenen voor burgerschap van Curriculum.nu, maar wil komend schooljaar de nieuwe kerndoelen verder verwerken in het curriculum. Daarbij wil de school eerst de huidige werkwijze goed borgen.

Democratische betrokkenheid krijgt vorm in vaklessen, mentorlessen, scholierenverkiezingen, debatactiviteiten en excursies naar Den Haag. Leerlingen oefenen met argumenteren, kritisch denken, rekening houden met verschillen en het voeren van gesprekken over democratie, diversiteit en digitaal samenleven. Ook via klankbordgroepen, de leerlingenraad en inspraak in toetsing en roosters ervaren leerlingen dat hun stem telt.

Deze aanpak sluit aan bij de schoolvisie waarin leerlingen ruimte krijgen om verantwoordelijkheid te nemen en zelf keuzes te maken, mee te denken en zich gehoord te voelen.

School 6: diverse school voor vmbo en mbo

School 6 is een vmbo-/mbo-school op drie locaties in Noord-Brabant met een diverse leerlingenpopulatie van ongeveer 1500 vmbo-leerlingen. Ongeveer 30% van de leerlingen leeft op of onder de armoedegrens en een groot deel heeft een niet-westerse migratieachtergrond, waardoor taalachterstanden en culturele verschillen soms een rol spelen.

Burgerschap krijgt vooral geïntegreerd vorm binnen vakken als maatschappijleer, Nederlands, biologie en mentorlessen, aangevuld met schoolbrede activiteiten zoals burgerschapsdagen, themadagen en themaweken. De school werkt bewust aan “echt” en betekenisvol leren door leerlingen zelf dingen te laten ervaren, bijvoorbeeld via scholierenverkiezingen, debatten, simulaties van politieke processen, gastlessen van ProDemos en bezoeken aan gemeenteraad en provinciehuis. Leerlingen oefenen daarbij vaardigheden als argumenteren, reflecteren, meningsvorming en respectvol omgaan met verschillen.

De nieuwe kerndoelen hebben geleid tot meer aandacht, professionalisering en structuur rondom burgerschap. Er is een overzicht van activiteiten gekoppeld aan (de reguliere) kerndoelen, al bevindt een doorlopende leerlijn zich nog in ontwikkeling. De experimentele en praktijkgerichte aanpak sluit aan bij de schoolcultuur: actueel, leerlinggericht en gericht op actieve deelname aan de samenleving.

3 Democratische betrokkenheid

Hoe werken scholen aan democratische betrokkenheid?

Contexten en verwerking in curriculum

Scholen werken in uiteenlopende contexten aan democratische betrokkenheid, waarbij vrijwel overal sprake is van een brede aanpak: democratische vaardigheden komen in het po aan bod in bijvoorbeeld taalonderwijs en lessen in sociaal-emotionele ontwikkeling. In het vo komen de vaardigheden terug bij vakken als maatschappijleer, Nederlands, geschiedenis en mentorlessen. Veel scholen benadrukken dat leerlingen democratische vaardigheden vooral leren door deze voortdurend te oefenen in alledaagse situaties, zoals samenwerken, klassengesprekken, conflicthantering en het bespreken van actualiteiten.

“Die basisvaardigheden naar elkaar luisteren, met elkaar in gesprek gaan... dat gebeurt eigenlijk bij ons gedurende de hele dag” – leerkracht katholieke basisschool in de Betuwe

Daarbij spelen gesprekken naar aanleiding van het Jeugdjournaal (in het po), debatvormen en werkvormen gericht op perspectiefwisseling een belangrijke rol.

“Je kan het Jeugdjournaal kijken en er niets mee doen, maar je kan het ook aangrijpen voor een gesprek of discussie.” – leerkracht diverse basisschool in de stad

Veelgenoemde werkvormen die scholen inzetten, zijn debatten, spellen met stellingen, rollenspellen en argumentatie-oefeningen, waarbij leerlingen leren hun mening te onderbouwen en verschillende perspectieven te verkennen. Zowel in het po als vo worden simulaties van democratische processen ingezet, zoals scholierenverkiezingen en projecten als De Derde Kamer of Democracy, waarin leerlingen fracties vormen, (wets)voorstellen indienen en debatteren. Ook oefenen leerlingen met campagne voeren, waarbij ze veel oefenen met argumenteren. Daarnaast gebruiken scholen reflectieve werkvormen, zoals filosofische gesprekken, feedbackrondes, portfolio-opdrachten en gesprekken over waarden en keuzes. In meerdere scholen wordt gewerkt met actoren-, waarden- en belangenkaarten om leerlingen maatschappelijke vraagstukken vanuit verschillende perspectieven te laten analyseren.

“Stel dat je een vakbond bent, wat zou je dan vinden?” – docent montessorilyceum in randstad

Met name in het voortgezet onderwijs, maar ook op sommige basisscholen, wordt democratische betrokkenheid regelmatig verbonden aan inspraak in schoolbeleid en besluitvorming, zodat leerlingen ervaren dat hun stem daadwerkelijk invloed heeft. Schoolbrede structuren spelen daarbij op veel scholen een belangrijke rol. De leerlingenraad is de meest genoemde vorm. Leerlingen – althans, een deel van hen – denken hierin mee over onderwerpen als schoolregels, de inrichting van het schoolplein en activiteiten op school. Op verschillende scholen worden vertegenwoordigers democratisch gekozen via verkiezingen. Ook daarbij komen democratische vaardigheden aan bod, doordat leerlingen moeten argumenteren waarom zij geschikt zijn, en waarom hun voorkeur uitgaat naar een bepaalde leerling:

“Waarom stem je dan op een persoon? Waar kijk je dan naar?” – leerkracht diverse basisschool in de stad

Daarnaast creëren scholen contexten buiten de reguliere lessen waarin leerlingen oefenen met deze vaardigheden, bijvoorbeeld via klankbordgroepen, leerlingenarena's, ideeënbusen,

scholierenverkiezingen, burgerschaps- of themadagen, maatschappelijke stages, excursies en simulaties. Sommige scholen organiseren daarnaast burgerschaps- of kantinegesprekken waarin leerlingen met docenten of schoolleiding in gesprek gaan over actuele of schoolgebonden thema's. Ook wordt er in de breedte gewerkt aan maatschappelijke door leerlingen direct te laten ervaren wat dit betekent, door middel van schoolbrede activiteiten zoals sponsoracties, maatschappelijke projecten, bezoeken aan verzorgingshuizen en activiteiten rond feestdagen of verkiezingen.

Tegelijkertijd verschillen scholen in de mate waarin democratische betrokkenheid schoolbreed en structureel vorm krijgt: sommige scholen hebben duidelijk een democratische schoolcultuur waardoor de vaardigheden op allerlei plekken terugkomen, terwijl andere scholen meer zoekend zijn in de vormgeving hiervan.

“Daardoor zijn leerlingen ook gesocialiseerd in een systeem waarin alles onderhandelbaar is, dus dat doen ze ook veelvuldig” – docent montessorilyceum in randstad

In meerdere scholen geven docenten aan dat leerlingen ervaren dat hun inbreng daadwerkelijk invloed heeft op besluiten binnen de school, bijvoorbeeld bij roosterkeuzes, schoolbeleid of de inrichting van ruimtes. Docenten zien dat dit zorgt voor enthousiasme bij leerlingen.

Vaardigheden

De vaardigheden waaraan wordt gewerkt in het kader van democratische betrokkenheid, zijn divers en breder dan de vaardigheden zoals genoemd in het nieuwe kerndoel. Dit hangt waarschijnlijk samen met de brede inbedding van dit onderwerp in meerdere domeinen. Veelgenoemde vaardigheden zijn:

- een eigen mening vormen, verwoorden en onderbouwen;
- luisteren naar anderen en rekening houden met verschillende standpunten;
- argumenteren, debatteren en feedback geven;
- perspectief nemen en zich inleven in anderen;
- samenwerken, overleggen en compromissen sluiten;
- omgaan met verschillen, conflicten en meerderheids- en minderheidsstandpunten;
- reflecteren op eigen gedrag, keuzes en meningen;
- verantwoordelijkheid nemen binnen een groep;
- omgaan met inspraak, besluitvorming en democratische processen.

Daarnaast noemen scholen ook meer specifieke vaardigheden, zoals het onderscheiden van feiten en meningen, belangen afwegen, respectvol reageren in gesprekken en kritisch nadenken over maatschappelijke vraagstukken. In cluster 2 van het speciaal onderwijs ligt extra nadruk op communicatieve redzaamheid, luisteren, en het leren verwoorden van gevoelens en standpunten. In het voortgezet onderwijs wordt vaker expliciet gewerkt aan perspectiefwisseling, nuance in meningsvorming en het analyseren van maatschappelijke belangen en actoren.

Ervaringen leerlingen

Respondenten noemen vooral positieve ervaringen van leerlingen met het oefenen met democratische betrokkenheid, en wijzen hierbij op momenten waarop zij zien dat leerlingen merken dat hun mening serieus wordt genomen en daadwerkelijk invloed heeft. Verschillende respondenten geven aan dat leerlingen zich gehoord voelen wanneer docenten zichtbaar iets doen met hun ideeën of feedback.

“Ze zien dat het werkt en dat er naar geluisterd wordt. Dat maakt dat ze actiever worden.” – docent vmbo-locatie in randstad

“Ze merken: als je met aantallen werkt [een grote groep bij elkaar verzamelt] en in gesprek gaat, dan kan er echt iets veranderen.” – docent vmbo-locatie in randstad

Op meerdere scholen, zowel in het po als in het vo, noemen respondenten voorbeelden waarbij leerlingen via de leerlingenraad of andere inspraakstructuren veranderingen op school hebben gerealiseerd, zoals aanpassingen aan het schoolplein, schoolvoorzieningen of schoolbeleid. Volgens docenten motiveert dit leerlingen om actiever mee te denken en deel te nemen.

“Dan zie je dat ze aangaan en dat ze denken, hé, daar vind ik iets van” – docent diverse school voor vmbo en mbo

Leerlingen reageren vaak enthousiast op actieve werkvormen zoals debatten, verkiezingen, simulaties en gesprekken over actuele thema's. Vooral in het voortgezet onderwijs noemen scholen dat leerlingen graag discussiëren en hun mening geven, al verschilt de betrokkenheid per leerling. Op een deel van de scholen wordt dat laatste ervaren als een belemmering.

“Dat trekt een bepaald type leerling aan, en dat is niet de doorsnede van onze populatie.” – docent vmbo-locatie in Friesland

Sommige scholen zien dat leerlingen in eerste instantie abstracte begrippen als democratie lastig vinden, maar dat dit concreter wordt wanneer zij zelf mogen stemmen, argumenteren of keuzes maken. Ook ervaren scholen dat leerlingen leren omgaan met meningsverschillen en conflicten. In het speciaal onderwijs wordt benadrukt dat leerlingen stap voor stap meer durven spreken, luisteren en deelnemen aan groepsgesprekken.

Opvallendheden, verschillen en overeenkomsten

Over de verschillende scholen heen zijn duidelijke overeenkomsten te zien in de manier waarop aan democratische betrokkenheid wordt gewerkt. Zowel in het po als vo: oefenen met luisteren, argumenteren en perspectieven innemen. Vrijwel alle scholen zien democratische betrokkenheid als iets wat niet alleen in lessen plaatsvindt, maar juist in dagelijkse interactie, klassengesprekken en schoolbrede activiteiten geoefend kan worden. Wel zijn er duidelijke verschillen te zien in de accenten die scholen leggen en in de mate waarin en manier waarop leerlingen ruimte krijgen voor inspraak en meningsvorming.

In het primair onderwijs ligt de nadruk vaker op elementaire vaardigheden zoals luisteren, samenwerken, omgaan met verschillen en het leren verwoorden van een mening en komen deze vaardigheden bewust aan bod in het taalonderwijs en de (methoden voor) sociaal-emotionele ontwikkeling. In het voortgezet onderwijs verschuift de aandacht meer naar debat, politieke vraagstukken, nuance en het afwegen van belangen en perspectieven, wat zowel bij de lessen Nederlands als de mentorlessen en het vak maatschappijleer aan de orde komt. Daarbij valt op dat havo/vwo-scholen vaker nadruk leggen op discussie, kritische meningsvorming en zelfstandige inspraak, terwijl vmbo-scholen relatief vaak inzetten op structuur, begeleiding en concrete ervaringsgerichte werkvormen. Het gesprek met een montessorilyceum laat bijvoorbeeld zien dat er een uitgesproken debat- en inspraakcultuur bestaat en leerlingen expliciet worden uitgedaagd om hun mening te geven

en mee te denken over beleid. Daartegenover staat een vmbo-school die juist bewust kiest voor het oefenen met uitstellen van het oordeel en het bekijken van vraagstukken vanuit verschillende waarden, belangen en perspectieven.

“We willen leerlingen oefenen om je mening uit te stellen en ook te kunnen inzien hoe een ander over een vraagstuk denkt.” – docent vmbo-locatie in Friesland

Tegelijkertijd noemen respondenten kanttekeningen bij dit onderscheid dat scholen maken. Een vmbo-docent merkt bijvoorbeeld op dat vmbo-basisleerlingen soms sterker zijn in democratische vaardigheden dan havo-/vwo-leerlingen, omdat vmbo-leerlingen minder vaak bevestigd worden in hun mening en daardoor gemakkelijker openstaan voor andere perspectieven.

De genoemde verschillen laten zien dat scholen uiteenlopende opvattingen hebben over wat democratische betrokkenheid vraagt van leerlingen en welke didactische aanpak daarbij past.

4 Opbouw en overwegingen

Beredeneerde opbouw

Op geen van de onderzochte scholen is sprake van een volledig uitgewerkte en vastgelegde leerlijn specifiek voor democratische vaardigheden. Wel werken veel scholen bewust en steeds planmatiger aan burgerschapsonderwijs in bredere zin. Vaak hebben scholen een visie op burgerschap geformuleerd, een inventarisatie gemaakt van activiteiten per leerjaar of vak, of een overzicht van waar burgerschapsdoelen aan bod komen. Een expliciete, doorlopende opbouw voor democratische betrokkenheid ontbreekt echter meestal (nog).

“We komen erachter dat we een meer dan zeer rijk gevuld programma hebben. Maar het is volgens mij niet andersom tot stand gekomen – eerst een leerlijn en daarna activiteiten.” – docent scholengemeenschap in Noord-Holland

Impliciete en vakgebonden opbouw

Hoewel een formele leerlijn vaak ontbreekt, is op veel scholen wel een impliciete opbouw zichtbaar. Zowel in het po als vo beschrijven respondenten een ontwikkeling van elementaire vaardigheden in lagere leerjaren naar complexere democratische vaardigheden in hogere leerjaren. In het po ligt de nadruk bijvoorbeeld eerst op luisteren, samenwerken, omgaan met verschillen en het leren verwoorden van een mening. In hogere groepen verschuift dit naar argumenteren, debatteren, verkiezingen en besluitvorming. In het vo wordt voortgebouwd richting perspectiefwisseling en politieke besluitvorming. Deze opbouw zit volgens veel respondenten deels als vanzelf verwerkt in bestaande vakleerlijnen en methodes, in het po bijvoorbeeld binnen taalonderwijs, begrijpend lezen, wereldoriëntatie/thematisch onderwijs en sociaal-emotionele ontwikkelingsprogramma's zoals KiVa, Kanjertraining, Vreedzame School of Blink. Ook in het vo zien respondenten een natuurlijke opbouw in de ontwikkeling van deze vaardigheden: bij Nederlands leren leerlingen debatteren en argumenteren, waarbij in de onderbouw de focus ligt op het onderscheiden van feit en mening, en in de bovenbouw bijvoorbeeld complexere zaken aan de orde komen zoals drogredenen. Leerkrachten en docenten ervaren het voortbouwen op eerder ontwikkelde vaardigheden vaak als vanzelfsprekend, ook wanneer dit niet als zodanig is vastgelegd, en verbinden dit aan de algemene ontwikkeling van leerlingen.

Meer planmatig werken aan burgerschap

Met name in het voortgezet onderwijs werken scholen steeds bewuster aan het verbinden van losse activiteiten tot een meer samenhangend burgerschapscurriculum. Verschillende scholen noemen werkgroepen burgerschap, jaaroverzichten, vakinventarisaties of gekoppelde bouwstenen en kerndoelen. Sommige scholen hebben een burgerschapsplan of overzicht van accenten per leerjaar, maar geven tegelijk aan dat de ontwikkeling “organisch” of “historisch gegroeid” is. Overkoepelend zicht op het aanbod ontstaat vaak via werkgroepen, projectgroepen of vakoverleggen. Toch geven veel respondenten aan dat, onder andere met het oog op inspectietoezicht op burgerschapsonderwijs, verdere explicitering wenselijk is, bijvoorbeeld in de vorm van concrete leerlijnen, scherpere leerdoelen per bouw of meer zicht op de ontwikkeling van leerlingen door de jaren heen.

“We stellen jaarlijks doelen, die komen in het jaarplan en dan per periode kijken we ook: lukt dat, zijn die behaald?” – leerkracht diverse basisschool in de stad

Opvallendheden, verschillen en overeenkomsten

Opvallend is dat scholen, ondanks het ontbreken van expliciete leerlijnen, vrijwel allemaal beschrijven dat er sprake is van een ontwikkeling door de leerjaren heen. Zowel in po als vo wordt gewerkt vanuit een opbouw van meer basale naar complexere vaardigheden. In de onderbouw ligt de nadruk meestal op luisteren, samenwerken, omgaan met verschillen en het leren verwoorden van een mening, terwijl in de bovenbouw van zowel het po als vo, meer aandacht ontstaat voor debat, argumentatie, perspectiefwisseling, politieke vraagstukken en maatschappelijke participatie. Deze voortbouw wordt door veel respondenten als vanzelfsprekend gezien en vaak gekoppeld aan de algemene ontwikkeling van leerlingen.

Tussen schooltypen zijn enkele verschillen zichtbaar. In het po is de opbouw vaker impliciet en verweven met methodes voor taalonderwijs of sociaal-emotionele ontwikkeling, zoals KiVa, Kanjertraining of Blink. Scholen beschrijven daar relatief vaak een methodegestuurde of thematische opbouw. In het vo zijn scholen vaker bezig met het expliciet inventariseren, labelen en verbinden van activiteiten aan burgerschapsdoelen of bouwstenen. Vooral vo-scholen werken met werkgroepen, vakoverzichten of jaarplannen om meer samenhang aan te brengen. Tegelijkertijd geven juist veel vo-scholen aan dat activiteiten soms nog los van elkaar staan.

Overwegingen

De overwegingen die scholen noemen voor de opbouw van hun aanbod, hebben meestal betrekking op bredere pedagogische uitgangspunten en minder op een expliciet uitgewerkte opbouw voor democratische betrokkenheid als afzonderlijk onderdeel. Scholen beschrijven dat hun aanbod vaak geleidelijk is ontstaan vanuit bestaande onderwijspraktijken, schoolcultuur en losse activiteiten. Op meerdere scholen vormt de schoolcultuur daarbij een belangrijk uitgangspunt: inspraak, eigenaarschap en het serieus nemen van leerlingen worden gezien als belangrijk onderdeel van goed onderwijs en vormen daarmee ook een basis voor activiteiten rond democratische betrokkenheid. Daarnaast spelen contextspecifieke overwegingen een rol. Zo koppelt een vmbo-school maatschappelijke thema's bewust aan gesprekken over polarisatie en respectvolle dialoog, terwijl een cluster 2-school democratische betrokkenheid sterk verbindt aan taalontwikkeling en communicatieve redzaamheid. Ook speelden pedagogische overwegingen een belangrijke rol, zoals aansluiten bij de ontwikkeling en leefwereld van leerlingen, het stimuleren van eigenaarschap en inspraak, en het leren omgaan met verschillende perspectieven. Bij deze ontwikkeling zijn doorgaans leerteams, werkgroepen burgerschap, vakdocenten, mentoren, schoolleiders en coördinatoren betrokken. Sommige scholen maken daarnaast gebruik van externe ondersteuning, bijvoorbeeld via een adviseur of een OCW-leernetwerk.

Ook externe verantwoording speelt mee. Verschillende scholen geven aan te werken aan explicitering en zichtbaarheid van hun aanbod, mede in relatie tot de inspectie. Respondenten noemen bijvoorbeeld dat zij beter willen kunnen laten zien waar en hoe aan burgerschap en democratische betrokkenheid wordt gewerkt, en herstelopdrachten willen voorkomen. De aangescherpte wettelijke opdracht en de nieuwe kerndoelen burgerschap functioneren daarbij voor veel scholen als aanleiding om bestaand aanbod explicieter te maken. Scholen beschrijven dat zij activiteiten inventariseren, koppelen aan kerndoelen of bouwstenen en bespreken welke bijdrage verschillende vakken leveren. Vaak begon dit met gesprekken binnen het team of werkgroep burgerschap over wat de school onder burgerschap verstaat, welke vaardigheden belangrijk zijn en wat leerlingen nodig hebben. Van daaruit zijn bestaande activiteiten geïnventariseerd en soms gekoppeld aan de nieuwe kerndoelen.

Tegelijkertijd benadrukken meerdere scholen dat zij bewust terughoudend zijn in het volledig vastleggen van democratische betrokkenheid in een leerlijn. Respondenten geven aan dat veel burgerschapsmomenten juist spontaan ontstaan, naar aanleiding van gesprekken of situaties in de klas.

Een groot deel van de scholen wil daarom ruimte houden voor flexibiliteit.

“Ik denk dat burgerschap ook 60-70% in het moment is” – leerkracht katholieke basisschool in de Betuwe

Een enkele school heeft de opbouw wel nadrukkelijker uitgewerkt en kiest er bewust voor democratische betrokkenheid zowel binnen vakken als in extracurriculaire activiteiten en schoolbrede structuren terug te laten komen, vanuit de overtuiging dat één losse aanpak onvoldoende is.

Professionele competentie en uitvoerbaarheid

Over het algemeen voelen docenten en leerkrachten zich voldoende toegerust om aandacht te besteden aan democratische betrokkenheid, al bestaan hierin duidelijke verschillen tussen scholen en individuele docenten. Veel respondenten geven aan dat het goed lukt om democratische vaardigheden te verbinden aan dagelijkse situaties in de klas en aan de actualiteit en gesprekken met leerlingen. Tegelijkertijd ervaren docenten toenemende complexiteit door maatschappelijke ontwikkelingen. Het voeren van dialoog, het bieden van nuance en het begeleiden van gesprekken over gevoelige thema's wordt belangrijker, vooral wanneer leerlingen sterke, thuis gevormde opvattingen meenemen.

“Wij worden steeds meer gedwongen om het andere geluid te laten horen.” – leerkracht kleine basisschool in plattelandsomgeving

Verschillende scholen benadrukken daarbij het belang van een veilig klasklimaat en een schoolcultuur waarin ruimte bestaat voor gesprek. Afhankelijk van de mate waarin democratische betrokkenheid onderdeel is van de schoolcultuur, voelen docenten zich meer of minder toegerust om gesprekken en discussies in goede banen te leiden en leerlingen hierin te begeleiden.

Meestal is er geen sprake van specifieke professionalisering gericht op democratische betrokkenheid als afzonderlijk thema. Wel investeren scholen in bredere professionalisering rond burgerschap, bijvoorbeeld via studiedagen, scholingsbijeenkomsten, trainingen over burgerschap of 'schurende gesprekken', gezamenlijke verdieping in literatuur en interne kennisdeling. Regelmatig volgen enkele docenten of coördinatoren scholing, waarna zij deze kennis delen binnen de school. Werkgroepen burgerschap spelen hierin vaak een belangrijke rol als aanjager en ondersteuner van collega's. In meerdere scholen wordt benadrukt dat scholing en herhaling bijdragen aan meer bewustwording van hoe vakken en lessen raken aan burgerschap en democratische vaardigheden. Verschillende respondenten geven daarbij aan dat deze bewustwording ook motiverend werkt voor docenten, omdat zichtbaar wordt dat er vaak al veel gebeurt rond burgerschap en democratische vaardigheden, waardoor het minder voelt als 'iets extra's' dat er nog bij komt. Coördinatoren burgerschap leggen hier dan ook bewust de nadruk op:

“Niet dit is het plan, dit gaan we doen. Nee, kijk wat we al doen en denk met ons mee hoe wij daar samen verder in kunnen.” – leerkracht cluster 2-school in Limburg

Tegelijkertijd noemen respondenten verschillen tussen docenten in ervaring, motivatie en competentie. Sommige docenten voelen zich competent en ervaren, terwijl anderen onzekerheid ervaren of het lastig vinden gevoelige maatschappelijke thema's te bespreken. In het vo spelen hierbij verschillen tussen vakken een rol: volgens respondenten is het eenvoudiger om democratische betrokkenheid te

verbinden aan bijvoorbeeld geschiedenis of Nederlands dan aan sommige andere vakken. De verwachtingen vanuit de werkgroep of coördinator burgerschap verschillen vaak ook:

“Van geschiedenis verwacht ik echt wel veel... maar bij wiskunde is de aansluiting lastiger.” – docent montessorilyceum in randstad

Opvallend is dat in het voortgezet onderwijs enerzijds sterk wordt benadrukt dat democratische betrokkenheid juist schoolbreed en vakoverstijgend vorm zou moeten krijgen, zodat leerlingen deze vaardigheden in verschillende contexten en vakken oefenen. Anderzijds blijken de verwachtingen ten aanzien van vakdocenten hierin niet gelijk: respondenten geven aan dat het gemakkelijker en vanzelfsprekender wordt gevonden om democratische betrokkenheid te verbinden aan vakken als geschiedenis, maatschappijleer of Nederlands dan aan vakken waarbij die aansluiting minder direct zichtbaar is.

5 Belemmerende en bevorderende factoren

Scholen noemen uiteenlopende factoren die het werken aan democratische betrokkenheid bevorderen of juist bemoeilijken, waarvan een groot deel breder geldt voor burgerschapsonderwijs. Veel bevorderende factoren hangen samen met de bredere schoolcultuur. Vooral scholen waarin inspraak, eigenaarschap en samenwerking vanzelfsprekend onderdeel zijn van het onderwijs, ervaren dat leerlingen actiever deelnemen aan gesprekken, initiatieven en besluitvorming.

“Het zit volgens mij voor ons letterlijk in ons DNA... in de cultuur van de school waarin we samen met elkaar vorm willen geven aan het leren van de leerling.” – docent scholengemeenschap in Noord-Holland

Respondenten beschrijven bijvoorbeeld een cultuur waarin leerlingen als gesprekspartner worden gezien, er naar hen wordt geluisterd en ruimte bestaat voor initiatieven van zowel docenten als leerlingen. Verschillende scholen benadrukken dat leerlingen meer betrokken raken wanneer zij merken dat hun ideeën serieus worden genomen. Sommige respondenten noemen expliciet dat scholen minder bang zouden moeten zijn voor ‘chaos’ en ruimte moeten durven geven aan gesprek, discussie en leerlinginitiatief. Hier is dus sprake van een zichzelf versterkende wisselwerking.

Ook een betrokken professionele gemeenschap wordt vaak genoemd als succesfactor. Docenten zoeken elkaar op, denken gezamenlijk na over werkvormen en ontwikkelen samen activiteiten. In meerdere scholen werken vakdocenten, coördinatoren en werkgroepen samen aan de integratie van democratische vaardigheden binnen verschillende vakken, bijvoorbeeld door debatvaardigheden of het leren verwoorden van standpunten onder te brengen bij Nederlands. Daarnaast noemen scholen thematisch onderwijs, praktijkervaringen, excursies, realistische opdrachten en aansluiting bij actualiteit en de leefwereld van leerlingen als belangrijke bevorderende factoren. In het po geldt dat vooral scholen die democratische betrokkenheid integreren in bestaande vakken of taalonderwijs ervaren dat vaardigheden betekenisvol geoefend kunnen worden. Ook een duidelijke visie, een planmatige aanpak en ruimte voor eigen invulling door vakdocenten worden genoemd als helpend. Verschillende scholen zien daarbij concrete opbrengsten, zoals meer nuance in gesprekken, minder zwart-wit denken, beter luisteren naar andere perspectieven en grotere betrokkenheid van leerlingen bij maatschappelijke thema's.

Tegelijkertijd ervaren scholen ook belemmeringen. Een belangrijke factor is de invloed van de thuissituatie en bredere maatschappelijke context. Vooral po-scholen noemen spanningen tussen zwart-wit opvattingen en normen thuis en de doelen op school, beperkte diversiteit in de omgeving of juist verschillen tussen straatcultuur en schoolcultuur. Verschillende scholen ervaren daarnaast dat democratische normen en waarden maatschappelijk onder druk staan en zien het daarom als belangrijke – maar ook ingewikkelde – taak van de school om leerlingen te leren luisteren, argumenteren, omgaan met verschillen en compromissen sluiten. In scholen met een diverse of kwetsbare leerlingpopulatie spelen bovendien armoede, taalachterstanden en culturele verschillen een rol. In het speciaal onderwijs vormen taalontwikkelingsstoornissen een extra uitdaging, omdat communicatieve vaardigheden en democratische betrokkenheid met elkaar (kunnen) samenhangen.

Daarnaast noemen veel scholen knelpunten rondom meetbaarheid, zichtbaarheid en borging. Democratische betrokkenheid wordt geoefend in spontane gesprekken of interacties in de klas, waardoor opbrengsten lastig zichtbaar en meetbaar zijn. Respondenten noemen het ontbreken van

passende instrumenten of niveaubeschrijvingen voor democratische vaardigheden, zoals die wel bestaan voor taal en rekenen. Ook het expliciet maken van wat al gebeurt blijkt lastig. Enkele scholen geven aan dat burgerschap nog onvoldoende wordt 'ondertiteld': activiteiten vinden wel plaats, maar worden niet altijd benoemd als burgerschap of democratische betrokkenheid. Daardoor zijn collega's en leerlingen zich niet altijd bewust van wat er geleerd wordt en waarom dat belangrijk is. Verschillende scholen zien het explicieter benoemen van leerdoelen daarom als belangrijke ontwikkelstap, mede met het oog op het inspectietoezicht. Tegelijkertijd willen scholen voorkomen dat het vastleggen en borgen van burgerschapsonderwijs te bureaucratisch wordt. Respondenten benadrukken dat juist ruimte voor spontaniteit, actualiteit en gesprekken 'in het moment' essentieel blijft. Ook tijdgebrek, werkdruk, beperkte ruimte binnen vakprogramma's, verschillen tussen vaksecties en handelingsverlegenheid van docenten spelen een rol. Vooral bij gevoelige of polariserende onderwerpen ervaren sommige docenten onzekerheid over hoe zij zulke gesprekken moeten begeleiden.

"Ik denk dat het nu nog best wel veel losstaande activiteiten zijn" – docent diverse school voor vmbo en mbo

In de gesprekken worden daarnaast twee (schijnbare) tegenstrijdigheden zichtbaar. Verschillende scholen benadrukken enerzijds het belang van professionele ruimte en autonomie voor docenten, zodat zij kunnen aansluiten bij actualiteit, de leefwereld van leerlingen en hun eigen vak. Tegelijkertijd ervaren scholen dat deze vrijheid leidt tot grote verschillen tussen docenten in de mate waarin en de manier waarop aandacht wordt besteed aan democratische betrokkenheid, en het ontbreken van een doorgaande lijn en opbouw over de schooljaren heen. Sommige scholen noemen daarom bewustwording, professionalisering en gezamenlijke afstemming als belangrijke ontwikkelpunten.

Ook rond borging en beleidsvorming is sprake van een spanning. Scholen willen democratische betrokkenheid enerzijds beter verankeren in beleid en het curriculum, onder meer om zichtbaarheid en samenhang te verbeteren. Anderzijds zijn veel respondenten terughoudend met het vastleggen van een volledig uitgewerkte leerlijn, omdat zij benadrukken dat democratische betrokkenheid juist vaak geoefend wordt in spontane lessituaties en interacties. Te veel formalisering wordt daarbij soms juist gezien als risico, omdat daarmee geprobeerd wordt iets vast te leggen dat zich juist kenmerkt door spontaniteit en interactie, en zich moeilijk laat vangen in vooraf vastgelegde opbrengstbeschrijvingen.

6 Zicht op ontwikkeling leerlingen

Huidige situatie

De mate waarin en de manier waarop scholen op dit moment zicht houden op de ontwikkeling van de burgerschapsvaardigheden van hun leerlingen, en specifiek democratische betrokkenheid, varieert. Op de meeste basisscholen ontbreekt een systematische monitoring van de ontwikkeling van democratische vaardigheden. Desgevraagd geven leraren aan wel een beeld te hebben van de ontwikkeling van leerlingen, maar dat het met name gaat om ongestructureerde en individuele observaties, gesprekken en registraties in leerlingdossiers. Ondanks het ontbreken van een formeel instrument en een systematische meting, geven zij bijvoorbeeld aan te zien dat oudere leerlingen beter rekening houden met verschillende belangen en beter leren discussiëren. Voor een deel van de vaardigheden – zoals samenwerken, luisteren en mening geven – wordt de ontwikkeling van leerlingen wel regelmatig gevolgd. Dit gebeurt bijvoorbeeld aan de hand van leerlijnen in het taalonderwijs, of via observaties die worden gebruikt als input voor leerlingrapporten. De ontwikkeling van deze vaardigheden wordt echter meestal niet expliciet gekoppeld aan burgerschap of democratische betrokkenheid. Tegelijkertijd geven respondenten aan dat dergelijke beoordelingen altijd gedeeltelijk subjectief zijn. Een van de basisscholen gebruikt een digitaal portfolio waarin doelen voor burgerschap worden bijgehouden, maar daarbij ligt nadruk momenteel vooral op kennisdoelen en nog nauwelijks op vaardigheden. Wel bestaat er binnen deze school behoefte aan manieren om de ontwikkeling van vaardigheden beter zichtbaar te maken.

In het voortgezet onderwijs is het beeld gevarieerder. Verschillende scholen zijn bezig om hun zicht op de ontwikkeling van burgerschapsvaardigheden verder uit te werken. De meeste van de gesproken voorscholen nemen net als in het po de ontwikkeling van leerlingen vooral via observatie en ervaring van docenten waar ('merkbaar'), zonder dit systematisch te meten. Op verschillende scholen spelen mentor- of coachgesprekken een belangrijke rol bij het volgen van de ontwikkeling van leerlingen. Een ander voorbeeld is een eindgesprek in het examenjaar. Een school overweegt om binnen hun coachingsmodel ruimte te maken om jaarlijks met leerlingen het gesprek te voeren over burgerschapsvaardigheden en bijvoorbeeld maatschappelijke diensttijd.

"Het ideale scenario is als de leerling zelf verantwoordelijkheid/eigenaarschap pakt over de ontwikkeling maar we merken dat dat bij deze doelgroep veel van ze vraagt. Dus we zijn zoekende hoe we dat doen. Moet de mentor achter de leerlingen aan zitten? Is de mentor verantwoordelijk? Maar een leerling kan een volgend schooljaar weer een nieuwe mentor hebben. En moet zoiets dan aan bod komen tijdens een mentoruur of tijdens LOB?" – docent diverse school voor vmbo en mbo

Ook worden instrumenten ingezet zoals observatieformulieren bij spreek- en schrijftaken, portfolio's waarin leerlingen reflecteren op hun leren, of reflectieopdrachten. Een vmbo-school onderzoekt momenteel mogelijkheden om de ontwikkeling van democratische vaardigheden systematischer te volgen, bijvoorbeeld via een afsluitende praktische opdracht in leerjaar 3, een mondeling gesprek als handelingsdeel, het gebruik van een rubric gebaseerd op democratische basiswaarden of een koppeling met het profielwerkstuk in leerjaar 4.

Een andere school heeft, mede naar aanleiding van opmerkingen van de inspectie, een systeem ontwikkeld met portfolio-opdrachten in een digitaal platform. Leerlingen werken hierin aan opdrachten waarmee zij laten zien dat zij bepaalde burgerschapsvaardigheden beheersen. Een derde school werkt op een soortgelijke manier.

Twee scholen nemen een gestandaardiseerde vragenlijst af onder leerlingen die kennis en attitudes over de onderdelen van burgerschap meet, zoals opvattingen over respect, inspraak, rechten en plichten of het belang van stemmen. Het doel is vooral om zicht te krijgen op de opbrengsten van het burgerschapsonderwijs en op de mate waarin leerlingen burgerschap herkennen in hun onderwijs. De resultaten worden op tenminste een van die scholen met de leerlingenraad en klankbordgroepen besproken. Deze vragenlijst gaat echter niet in op (democratische) vaardigheden; hiervoor vertrouwen scholen vooral op observaties, gesprekken en professionele oordeelsvorming van docenten en mentoren.

“Vaardigheden rond democratische betrokkenheid komen meer naar voren in de lessen en daar houden docenten zicht op, en daarnaast houden mentoren daarover gesprekken met leerlingen. Dat is in de praktijk heel zichtbaar maar hebben ze niet opgeschreven. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt ook sterk bij de docent, om het gesprek aan te gaan als de docent opmerkt dat een leerling achterblijft in een bepaalde vaardigheid” – docent brede school op zes locaties in Drenthe

Wenselijkheid en mogelijkheden van beter inzicht

Er is bij veel scholen behoefte aan beter inzicht – niet specifiek in hoe leerlingen zich ontwikkelen op het gebied van democratische betrokkenheid, maar op burgerschapsvaardigheden in bredere zin. Anderzijds geven scholen duidelijk aan niet altijd heil te zien in kwantitatief meten. Veel docenten geven aan dat democratische vaardigheden een belangrijk onderdeel vormen van de brede ontwikkeling van leerlingen, maar dat het moeilijk is om burgerschapsvaardigheden te meten en te kwantificeren, en dat ze daarmee moeilijk toetsbaar zijn. Verschillende respondenten wijzen erop dat het vaak gaat om vaardigheden en houdingen die zich geleidelijk ontwikkelen en waarvan effecten pas op langere termijn zichtbaar worden.

In het vo zijn verschillen in opvatting over de wenselijkheid van meer inzicht. Meerdere docenten benadrukken dat de school bewust niet kiest voor vragenlijsten of toetsen omdat die ofwel niet passen bij het onderwerp of bij de populatie. Sommige respondenten waarschuwen ervoor dat scholen niet in een ‘meetbaarheidsval’ moeten stappen, waarbij burgerschap wordt gereduceerd tot datgene wat eenvoudig meetbaar is. Anderen vinden dat ‘gedetailleerde monitoring’ niet noodzakelijk is, omdat het voldoende is om te zien dat leerlingen met de vaardigheden bezig zijn. Tegelijkertijd zijn er twee scholen die juist bewust kiezen voor het afnemen van een gestandaardiseerde vragenlijst.

“Als je het aan mij vraagt, vind ik het volkomen absurd om burgerschap te gaan meten. Ik vind dat je een soort schijnexactheid creëert en net doet alsof dat wat je kan meten dat het belangrijkste is. Dat is helemaal niet zo.” – docent montessorilyceum in randstad

Ook onder basisscholen klinkt de zorg dat democratische vaardigheden zich niet goed laten vangen in gestandaardiseerde meetinstrumenten. Tegelijkertijd geven veel scholen aan dat zij graag beter zicht zouden hebben op de ontwikkeling van leerlingen dan nu het geval is, en dat ze behoefte hebben aan voorbeelden en instrumenten. Daarbij wordt vooral gezocht naar manieren om ontwikkeling zichtbaar te maken zonder deze volledig te formaliseren of te kwantificeren.

“Heel veel dingen zitten eigenlijk al in het onderwijs verweven en dat het niet altijd gemeten hoeft te worden.” – leerkracht diverse basisschool in de stad

7 Ondersteuningsbehoeften

De leerkrachten en docenten in dit onderzoek hebben weinig behoefte aan ondersteuning bij de concrete uitvoering van activiteiten rond democratische betrokkenheid. Veel scholen ervaren dat zij hier in de dagelijkse praktijk al op verschillende manieren aan werken. Concrete voorbeelden en praktische inspiratie worden wel gewaardeerd, maar de grootste ondersteuningsbehoefte ligt vaak niet bij de uitvoering zelf. Veel scholen bevinden zich nog in een fase van inventariseren, expliciteren en ordenen van bestaand aanbod, soms aan de hand van de nieuwe kerndoelen. Deze scholen zijn nog niet bezig met het ontwikkelen van uitgewerkte leerlijnen specifiek voor het onderdeel democratische betrokkenheid. Respondenten beschrijven dat de opbouw van deze vaardigheden volgens hen vaak ‘vanzelf’ ontstaat. Dit gebeurt bijvoorbeeld door de bredere ontwikkeling van leerlingen binnen vakken en leergebieden. Tegelijkertijd ervaren scholen druk om deze opbouw explicieter te maken en zichtbaarder vast te leggen. Hierin speelt mee dat zij het beeld hebben dat de onderwijsinspectie verwacht dat scholen een beredeneerde opbouw kunnen laten zien. Ook speelt het beeld dat de inspectie verwacht dat scholen kunnen tonen hoe zij zicht houden op de ontwikkeling van leerlingen.

Concrete voorbeelden en praktische handvatten

Veel scholen geven aan behoefte te hebben aan concrete voorbeelden die helpen om democratische betrokkenheid praktisch vorm te geven in lessen en schoolactiviteiten. Een terugkerend thema is de behoefte aan meer overzicht en structuur in het bestaande aanbod. Verschillende scholen zijn bezig met het inventariseren van activiteiten, lessen en projecten, maar lopen vervolgens tegen vragen aan als: welke vaardigheden oefenen we precies, waar zitten overlap of hiaten en hoe bouw je hier een doorlopende lijn in op? Respondenten hebben bijvoorbeeld behoefte aan voorbeelden van afsluitende opdrachten, rubrics, lesstarters en formats voor borging in beleid. Ook noemen ze uitwerkingen per vak of vakoverstijgend thema. Vooral vmbo-scholen vragen nadrukkelijk om praktijkvoorbeelden van andere scholen: hoe geven andere scholen democratische vaardigheden een plek in vakken, mentorlessen, projecten of schoolbrede activiteiten? Ook is behoefte aan voorbeelden die laten zien hoe de nieuwe kerndoelen kunnen worden vertaald naar concreet onderwijsaanbod. Respondenten waarderen daarbij materialen waarin zichtbaar wordt gemaakt “waar je aan kunt denken” bij bepaalde kerndoelen of hoe onderdelen gecombineerd kunnen worden binnen het curriculum. Tegelijkertijd benadrukken scholen dat zij ruimte willen houden voor eigen invulling. Breed geformuleerde kerndoelen worden daarom juist als helpend ervaren, omdat docenten deze kunnen verbinden aan hun eigen vak, schoolvisie en leerlingpopulatie.

Volgen en zichtbaar maken van de ontwikkeling van leerlingen

Een tweede belangrijke ondersteuningsbehoefte betreft het volgen en zichtbaar maken van de ontwikkeling van leerlingen. Ook speelt de onderwijsinspectie hierbij een rol: scholen willen beter kunnen laten zien wat leerlingen leren en hoe scholen zicht houden op hun ontwikkeling. Veel respondenten geven aan dat democratische vaardigheden lastig meetbaar zijn en dat abstracte doelen moeilijk te vertalen zijn naar concreet leerlinggedrag. Scholen zoeken daarom naar manieren om ontwikkeling te volgen en zichtbaar te maken, bijvoorbeeld door opdrachten te beoordelen met rubrics of leerlingen een portfolio te laten opbouwen. Verschillende scholen missen hierbij duidelijke niveaubeschrijvingen of ontwikkellijnen per leerjaar (of bouw), zoals die bestaan voor taal of rekenen. Respondenten noemen bijvoorbeeld hulpmiddelen waarmee zichtbaar kan worden hoe leerlingen zich ontwikkelen in luisteren, argumenteren, perspectief nemen, samenwerken of deelnemen aan discussies. Daarnaast leven praktische vragen over verantwoordelijkheid en organisatie: wie monitort deze

ontwikkeling, hoe leg je dit vast en hoe zorg je ervoor dat hier op schoolniveau analyse en eventueel bijsturing op plaatsvindt? Vooral scholen waarin leerlingen elk jaar een andere mentor hebben, noemen vragen over continuïteit en verantwoordelijkheid in de monitoring van leerlingontwikkeling.

Ondersteuning bij schoolcultuur en pedagogisch handelen

Naast ondersteuning op curriculum- en leerlingniveau noemen verschillende scholen behoefte aan ondersteuning rond schoolcultuur en pedagogisch handelen. Respondenten benadrukken dat democratische betrokkenheid niet alleen ontstaat in lessen of projecten, maar juist ook in dagelijkse omgangsvormen, gesprekken, inspraakstructuren en de manier waarop leerlingen serieus worden genomen. Ook worden soms didactische overwegingen genoemd rond het aanbieden van keuzes binnen het onderwijs (eigen regie leerling). Sommige scholen zoeken daarom voorbeelden van hoe een school concreet kan functioneren als 'oefenplaats voor democratie'. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de rol van leerlinginspraak, omgang met regels, ruimte voor gesprek en de manier waarop docenten maatschappelijke thema's begeleiden. Verschillende scholen geven daarnaast aan behoefte te hebben aan meer stabiliteit en duidelijkheid rond kerndoelen en verwachtingen vanuit overheid en inspectie, zodat scholen tijd krijgen om hun aanpak verder uit te bouwen zonder steeds opnieuw beleid of plannen te hoeven aanpassen.

“Het is best ingewikkeld voor scholen om dit in te richten, het moet doelgericht zijn, er moet een leerlijn zijn, dat vraagt best veel. We moeten dat wel een beetje kunnen opbouwen.” – docent brede school op zes locaties in Drenthe

8 Conclusies en reflecties

SLO heeft Oberon gevraagd een verkennend en kleinschalig onderzoek uit te voeren naar hoe leraren in het primair en voortgezet onderwijs binnen hun onderwijsaanbod aandacht besteden aan de ontwikkeling van deze vaardigheden. Op basis van de twaalf gevoerde gesprekken presenteren we hieronder de bevindingen, waarmee we antwoord geven op de onderzoeksvragen.

Conclusies

Onderwijspraktijk

Scholen werken in meerdere contexten aan democratische betrokkenheid. Democratische vaardigheden komen in het curriculum aan bod bij het taalonderwijs, lessen in sociaal-emotionele ontwikkeling en bij vakken als maatschappijleer, Nederlands en geschiedenis. In het primair onderwijs ligt de nadruk vaker op elementaire vaardigheden zoals luisteren, samenwerken, omgaan met verschillen en het verwoorden van een mening en komen deze vaardigheden bewust aan bod in het taalonderwijs en de (methoden voor) sociaal-emotionele ontwikkeling. In het voortgezet onderwijs verschuift de aandacht meer naar debat, politieke vraagstukken, perspectiefwisseling en het afwegen van belangen en standpunten. De vaardigheden waaraan scholen werken in het kader van democratische betrokkenheid zijn divers en breder dan de vaardigheden zoals genoemd in het nieuwe kerndoel. Leraren werken aan deze vaardigheden met werkvormen als klassengesprekken, debatten, rollenspellen, argumentatie-oefeningen, simulaties van democratische processen en reflectieopdrachten. Daarnaast creëren scholen contexten buiten de reguliere lessen waarin leerlingen deze vaardigheden kunnen oefenen, bijvoorbeeld via leerlingenraden, klankbordgroepen, scholierenverkiezingen, excursies en gastlessen. Vooral in het voortgezet onderwijs, maar ook op een deel van de basisscholen, krijgen leerlingen via dergelijke structuren daadwerkelijk inspraak in besluitvorming binnen de school. De onderzochte scholen zien democratische betrokkenheid vooral als iets dat leerlingen ontwikkelen door oefening in de dagelijkse onderwijspraktijk.

Curriculum en opbouw

Op geen van de onderzochte scholen is sprake van een volledig uitgewerkte en vastgelegde leerlijn voor democratische vaardigheden. Wel beschrijven vrijwel alle scholen een impliciete opbouw van elementaire vaardigheden zoals luisteren, samenwerken en het verwoorden van een mening in lagere leerjaren, naar complexere vaardigheden als argumenteren, perspectiefwisseling en belangenafweging in hogere leerjaren. Deze opbouw is verweven in bestaande vakleerlijnen en methodes, zoals taal, wereldoriëntatie, thematisch onderwijs en programma's voor sociaal-emotionele ontwikkeling in het po. In het vo gaat het bijvoorbeeld om de leerlijn van het vak Nederlands. Ook werken veel scholen, met name in het vo, bewust en steeds planmatiger aan burgerschapsonderwijs. Zij verbinden losse activiteiten tot een meer samenhangend burgerschapscurriculum.

Scholen beschrijven dat hun aanbod vaak geleidelijk is ontstaan vanuit bestaande onderwijspraktijken, schoolcultuur en losse activiteiten. Ook spelen contextspecifieke overwegingen, zoals (ontwikkelingen in) de schoolpopulatie en maatschappelijke ontwikkelingen en pedagogische en didactische overwegingen een belangrijke rol bij het maken van keuzes. De nieuwe kerndoelen burgerschap vormen voor veel scholen aanleiding om bestaand aanbod explicieter te maken en meer samenhang aan te brengen.

Daarnaast speelt externe verantwoording richting de inspectie een belangrijke rol, omdat dit voor scholen ook aanleiding vormt om bestaande praktijken te inventariseren, beschrijven, en te koppelen aan de kerndoelen.

Bevorderende en belemmerende factoren

Factoren die het werken aan democratische betrokkenheid bevorderen, hangen volgens scholen vooral samen met de schoolcultuur. Scholen waarin inspraak, eigenaarschap en samenwerking vanzelfsprekend zijn, ervaren dat leerlingen actiever deelnemen aan gesprekken, initiatieven en besluitvorming. Ook een betrokken team, gezamenlijke curriculumontwikkeling, een duidelijke visie en ruimte voor eigen invulling door docenten worden als belangrijke succesfactoren genoemd. Daarnaast dragen thematisch onderwijs, praktijkervaringen, excursies, realistische opdrachten en aansluiting bij de actualiteit en leefwereld van leerlingen bij aan betekenisvolle ontwikkeling van democratische vaardigheden.

Tegelijkertijd ervaren scholen verschillende belemmeringen. Respondenten wijzen op de invloed van de thuissituatie en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals polarisatie, uiteenlopende normen en waarden en beperkte diversiteit in de leefomgeving van leerlingen. Daarnaast ervaren scholen knelpunten rondom zichtbaarheid, meetbaarheid en borging. Democratische vaardigheden worden vaak ontwikkeld in spontane gesprekken en interacties in de klas, waardoor opbrengsten lastig zichtbaar en meetbaar zijn. Ook noemen scholen tijdgebrek, werkdruk, verschillen tussen docenten en handelingsverlegenheid bij gevoelige of polariserende onderwerpen als belemmerende factoren.

Daarbij is er wel een wens om bewuster en gestructureerder aanbod op te bouwen, maar tegelijk de ervaring of overtuiging dat juist ruimte voor spontaniteit, actualiteit en gesprekken ‘in het moment’ essentieel is. Dit leidt tot dilemma’s tussen professionele ruimte voor docenten om aan te sluiten bij actualiteit, de leefwereld van leerlingen en hun eigen vak en de wens om te werken aan een doorgaande lijn en opbouw over de schooljaren heen en borging en samenhang van leerdoelen. Sommige scholen noemen daarom bewustwording, professionalisering en gezamenlijke afstemming als belangrijke ontwikkelpunten. Meer praktisch noemen leraren het ontbreken passende instrumenten of niveaubeschrijvingen voor democratische vaardigheden als knelpunt.

Professionele competentie en uitvoerbaarheid

Over het algemeen voelen docenten en leerkrachten zich voldoende toegerust om aandacht te besteden aan democratische betrokkenheid, al zijn er uiteraard verschillen in ervaring, motivatie en competentie. Zij geven aan dat het goed lukt om democratische vaardigheden te verbinden aan dagelijkse situaties in de klas en aan de actualiteit en gesprekken met leerlingen. Tegelijkertijd ervaren docenten dat maatschappelijke ontwikkelingen en polariserende thema’s het begeleiden van gesprekken complexer maken en dat dit meer vraagt van hun pedagogische en didactische vaardigheden. Scholen zetten in op bredere professionalisering rond burgerschap, bijvoorbeeld via studiedagen, scholing, kennisdeling en werkgroepen burgerschap. Meestal is dit niet specifiek gericht op democratische betrokkenheid als afzonderlijk thema.

Inzicht in ontwikkeling leerlingen

De mate waarin scholen zicht hebben op de ontwikkeling van democratische vaardigheden verschilt. Op de meeste basisscholen ontbreekt een systematische meting. Leerkrachten hebben de ontwikkeling van leerlingen vooral in beeld via observaties, gesprekken en hun professionele oordeel. Voor vaardigheden – zoals samenwerken, luisteren en het verwoorden van een mening – wordt de

ontwikkeling van leerlingen wel regelmatig beoordeeld, bijvoorbeeld vanuit het taalonderwijs of via standaard observaties door leerkrachten als input voor rapporten.

In het voortgezet onderwijs is het beeld gevarieerder. Ook hier baseren scholen zich vooral op observaties en ervaringen van docenten, maar sommige scholen zetten daarnaast instrumenten in zoals portfolio's, observatieformulieren, praktische opdrachten, rubrics of vragenlijsten.

Veel scholen geven aan behoefte te hebben aan beter inzicht in de ontwikkeling van burgerschapsvaardigheden. Tegelijkertijd plaatsen zij kanttekeningen bij de meetbaarheid van democratische vaardigheden en zoeken zij vooral naar manieren om ontwikkeling zichtbaar te maken zonder deze volledig te kwantificeren.

Ondersteuningsbehoeften

Scholen hebben over het algemeen weinig behoefte aan ondersteuning bij de concrete uitvoering van activiteiten rond democratische betrokkenheid. Veel scholen ervaren dat zij hier in de dagelijkse praktijk al op verschillende manieren succesvol aandacht aan besteden. De grootste ondersteuningsbehoefte ligt bij het expliciteren, structureren en zichtbaar maken van bestaand aanbod. Respondenten vragen vooral om praktische voorbeelden van hoe democratische betrokkenheid kan worden vertaald naar lessen, vakken, projecten en schoolbrede activiteiten, en hoe dit kan worden gekoppeld aan de nieuwe kerndoelen.

Daarnaast hebben scholen behoefte aan handvatten voor het volgen en zichtbaar maken van de ontwikkeling van leerlingen, bijvoorbeeld in de vorm van rubrics, portfolio-opdrachten, ontwikkellijnen of voorbeelden van leerlinggedrag. Ook noemen scholen ondersteuning bij het versterken van de schoolcultuur als democratische oefenplaats. Tot slot bestaat behoefte aan duidelijkheid over verwachtingen vanuit overheid en inspectie, zodat scholen hun aanpak doelgericht kunnen ontwikkelen en verantwoorden.

Reflecties op bevindingen en bruikbaarheid voor monitoring en ondersteuning

Aanleiding voor dit onderzoek was de vraag hoe SLO zicht kan houden op het uitgevoerde curriculum bij het kerndoel rond democratische betrokkenheid. Op basis van de bevindingen geven we daarbij enkele reflecties.

Allereerst is dit onderzoek uitgevoerd bij een selecte groep van twaalf scholen. Het gaat bovendien om scholen die relatief ver zijn in de ontwikkeling van hun burgerschapsonderwijs. De bevindingen geven daarom geen representatief beeld van de landelijke stand van zaken. Tegelijkertijd laat het onderzoek wel de breedte van het thema zien. Onze verwachting is dat een groter aantal gesprekken waarschijnlijk niet veel nieuwe typen bevindingen zou opleveren, maar vooral variaties op de thema's die in dit onderzoek naar voren kwamen.

Daarnaast is onze indruk dat de gesprekken niet alleen waardevolle onderzoeksinformatie opleverden, maar ook voor scholen zelf van meerwaarde waren. Het gezamenlijk bespreken van de opbouw van democratische vaardigheden hielp scholen om beter zicht te krijgen op wat zij al doen en waar nog ontwikkelpunten liggen. Daarbij bleek het waardevol om gesprekken met meerdere betrokkenen tegelijk te voeren. Met name in het po werd tijdens de gesprekken zichtbaar hoe al in de onderbouw aan democratische vaardigheden wordt gewerkt en hoe daarop in hogere leerjaren wordt voortgebouwd.

Voor toekomstige monitoring kan worden overwogen om niet te kiezen voor gesprekken met een groter aantal scholen, maar juist een kleiner aantal scholen gedurende een langere periode te volgen.

Herhaalde gesprekken binnen scholen kunnen niet alleen rijkere informatie opleveren over de ontwikkeling van het curriculum, maar ook zelf bijdragen aan de ontwikkeling ervan. Daarnaast geeft een dergelijk verdiepende opzet mogelijk beter zicht op de factoren die de ontwikkeling van een beredeneerde opbouw bevorderen of belemmeren en de manieren waarop scholen hiermee omgaan.

Bijlage 1 Gespreksleidraad

Introductie

SLO heeft Oberon gevraagd om een kleinschalig verkennend onderzoek te doen naar hoe leraren in het primair en voortgezet onderwijs in hun onderwijs aandacht geven aan de ontwikkeling van vaardigheden rondom democratische betrokkenheid.

Op 1 september 2025 zijn de definitieve conceptkerndoelen Burgerschap gepresenteerd aan de Tweede Kamer. Een belangrijk onderdeel van de nieuwe kerndoelen Burgerschap is het thema democratische betrokkenheid. Dit thema draait om het vermogen van leerlingen om mee te denken, mee te praten en bij te dragen aan de manier waarop de democratische rechtsstaat functioneert – zowel binnen de school als daarbuiten. Daarbij gaat het niet alleen om kennis en vaardigheden, maar ook om zelfvertrouwen en een democratisch handelingsperspectief. Leerlingen leren dus niet alleen over democratie, maar ook in en door democratische processen. De school fungeert daarbij als oefenplaats, waar leerlingen ervaren dat hun mening ertoe doet, hoe ze invloed kunnen uitoefenen en hoe ze op respectvolle wijze omgaan met verschillende standpunten.

N.B. We zoomen in dit gesprek dus in op een onderdeel van burgerschapsonderwijs. We staan daarom bewust niet stil bij hoe de school in het algemeen met burgerschap bezig is of bijvoorbeeld de aspecten waar de inspectie toezicht op houdt.

Het gesprek zal ongeveer één uur duren. De gegevens worden geheel anoniem verwerkt, wat betekent dat jullie namen of de naam van jullie school niet in ons rapport genoemd zal worden.

Vooraf uitvragen

- Hoe op de school wordt gewerkt aan burgerschapsonderwijs
- In hoeverre er sprake is van een beredeneerde opbouw bij burgerschap
- In hoeverre er sprake is van een curriculum/leerlijn voor burgerschap
- In hoeverre er (al) wordt gewerkt aan de vertaling van de nieuwe kerndoelen naar onderwijs

Leidraad primair onderwijs

Algemeen

1. Zou u zich willen voorstellen?
 - Functie en taken
 - In welke groep geeft u les?
 - Hoe lang werkt u al in het onderwijs en op deze school?

Democratische betrokkenheid

Doel 21A po / 20A vo: democratische betrokkenheid

Het doel over democratische betrokkenheid richt zich op het ontwikkelen van een democratisch handelingsperspectief bij leerlingen. Dit houdt in dat ze niet alleen leren over democratie en de bijbehorende regels en afspraken rondom inspraak en besluitvorming, maar ook ervaren dat ze daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen binnen een democratisch proces. Ze ontdekken hoe ze hun stem kunnen laten horen, actief kunnen deelnemen aan besluitvorming en respectvol kunnen omgaan met verschillende standpunten. Door betrokken te zijn bij vormen van inspraak, bijvoorbeeld in de klas of binnen de school, ervaren leerlingen dat hun mening telt. De school is daarmee een oefenplaats.

In de specificatie van het kerndoel over democratische betrokkenheid worden in het po de volgende vaardigheden genoemd:

1. ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming;
2. ervaringen opdoen met het uitdrukken van eigen standpunten, luisteren naar argumenten van anderen, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen;

2. Op welke manieren werken jullie aan de ontwikkeling van vaardigheden die horen bij democratische betrokkenheid? (*ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming; ervaringen opdoen met het uitdrukken van eigen standpunten, luisteren naar argumenten van anderen, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen*)
 - Welke concrete activiteiten, lessen of werkvormen gebruiken jullie?
 - Gaat het hierbij vooral om geplande lessen of activiteiten, of ontstaat dit ook spontaan in de dagelijkse praktijk?
 - Hoe ervaren leerlingen volgens jullie deze lessen/werkvormen/activiteiten?
 - Worden ouders betrokken bij de ontwikkeling van deze vaardigheden? Zo ja, op welke manier?
 - Zijn er andere vaardigheden waar jullie ook aan werken, die ook passen bij democratische betrokkenheid?
3. Binnen welke context(en) werken jullie aan deze vaardigheden rondom democratische betrokkenheid?
 - In welke leergebieden of vakken komt dit vooral aan bod (bijvoorbeeld burgerschap, wereldoriëntatie, taal, sociaal-emotioneel leren)?
 - Wordt hier ook vakoverstijgend aan gewerkt?
 - Zijn er schoolbrede activiteiten of structuren waarin leerlingen oefenen met deze vaardigheden (zoals een leerlingenraad)?

Curriculum en opbouw

4. In hoeverre werken jullie volgens een beredeneerde opbouw aan deze vaardigheden?
 - Wordt er planmatig aan gewerkt? (*doelgericht, bewust en volgens een vooraf doordacht plan*)
 - Is deze opbouw vastgelegd (bijvoorbeeld in beleidsdocumenten of leerlijnen)?

- Wat zijn verschillen tussen de bouwen (onder-, midden- en bovenbouw)? Wordt er in latere leerjaren voortgebouwd op eerder ontwikkelde vaardigheden?
5. Hoe is de school tot deze opbouw gekomen?
 - Welke overwegingen of criteria speelden een rol?
 - In hoeverre speelden/spelen de nieuwe kerndoelen een rol?
 - Wie waren hierbij betrokken (team, directie, coördinator burgerschap, externe partijen)?
 6. Welke factoren bevorderen en belemmeren het werken aan deze vaardigheden? Welke succesfactoren en opbrengsten zie je van jullie manier van werken aan deze vaardigheden?

Professionele competentie en uitvoerbaarheid

7. In hoeverre voelen jullie je voldoende toegerust om deze vaardigheden te vertalen naar de dagelijkse onderwijspraktijk?
 - Wat lukt goed in de uitvoering?
 - Waar loop je tegen aan?
 - Heb je (met collega's) gewerkt aan professionalisering op dit vlak? En zo ja, wat en hoe heb je dat gedaan?
8. Indien sprake is van beredeneerde opbouw: lukt het om in je onderwijsaanbod aan te sluiten bij de opbouw zoals bedacht?
9. Wat zouden jullie nodig hebben om nog beter te kunnen werken aan democratische betrokkenheid? Bij welke vorm van ondersteuning zouden jullie het meest gebaat zijn?

Inzicht in ontwikkeling leerlingen

10. In welke mate hebben jullie zicht op de ontwikkeling die leerlingen doormaken in deze vaardigheden?
11. Wat hebben jullie nodig om beter zicht te krijgen op de ontwikkeling van deze vaardigheden?

Afsluiting

12. Zijn er onderwerpen die nog niet aan bod zijn gekomen, maar die volgens jullie belangrijk zijn?
13. Wat zouden jullie SLO of andere scholen willen meegeven over het werken aan deze vaardigheden?

Leidraad voortgezet onderwijs

Algemeen

1. Zou u zich willen voorstellen?
 - Functie en taken
 - In welke vakken, leerjaren en onderwijsniveaus geeft u les?
 - Hoe lang werkt u al in het onderwijs en op deze school?

Democratische betrokkenheid

Doel 21A po / 20A vo: democratische betrokkenheid

Het doel over democratische betrokkenheid richt zich op het ontwikkelen van een democratisch handelingsperspectief bij leerlingen. Dit houdt in dat ze niet alleen leren over democratie en de bijbehorende regels en afspraken rondom inspraak en besluitvorming, maar ook ervaren dat ze daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen binnen een democratisch proces. Ze ontdekken hoe ze hun stem kunnen laten horen, actief kunnen deelnemen aan besluitvorming en respectvol kunnen omgaan met verschillende standpunten. Door betrokken te zijn bij vormen van inspraak, bijvoorbeeld in de klas of binnen de school, ervaren leerlingen dat hun mening telt. De school is daarmee een oefenplaats.

In de specificatie van het kerndoel over democratische betrokkenheid worden in de onderbouw vo de volgende vaardigheden genoemd:

- ervaringen opdoen met het uitwisselen van standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten;
- reflecteren op eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming en met het besluitvormingsproces

2. Op welke manieren werken jullie aan de ontwikkeling van vaardigheden die horen bij democratische betrokkenheid? (*uitwisselen van standpunten, compromissen sluiten, omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten, reflecteren op eigen ervaringen met inspraak, besluitvorming en het besluitvormingsproces*).
 - Welke concrete activiteiten, lessen of werkvormen gebruiken jullie?
 - Hoe ervaren leerlingen volgens jullie deze lessen/werkvormen/activiteiten?
 - Zijn er andere vaardigheden waar jullie ook aan werken, die ook passen bij democratische betrokkenheid?
3. Binnen welke context(en) werken jullie aan deze vaardigheden rondom democratische betrokkenheid?
 - In welke vakken komt dit aan bod (bijvoorbeeld burgerschap, maatschappijleer, mens & maatschappij, geschiedenis, mentorlessen, Nederlands, vakoverstijgende projecten)?
 - Zijn er schoolbrede activiteiten of structuren waarin leerlingen oefenen met deze vaardigheden (zoals een leerlingenraad)?

Curriculum en opbouw rondom democratische betrokkenheid

4. In hoeverre werken jullie volgens een beredeneerde opbouw aan deze vaardigheden?
 - Wordt er planmatig aan gewerkt? (doelgericht, bewust en volgens een vooraf doordacht plan)
 - Is er overkoepelend zicht op hoe hier in verschillende contexten (bij verschillende vakken) aan gewerkt wordt?
 - Is deze opbouw vastgelegd (bijvoorbeeld in beleidsdocumenten of leerlijnen)?
 - Welke verschillen zijn er tussen leerjaren en/of onderwijsniveaus? Wordt er in latere leerjaren voortgebouwd op eerder ontwikkelde vaardigheden?
5. Hoe is de school tot deze opbouw gekomen?

- Welke overwegingen of criteria speelden een rol?
 - In hoeverre speelden/spelen de nieuwe kerndoelen Burgerschap een rol?
 - Wie waren hierbij betrokken (docenten, coördinatoren, teamleiders, externe partijen)?
6. Welke factoren bevorderen en belemmeren het werken aan deze vaardigheden? Welke succesfactoren en opbrengsten zien jullie van je manier van werken aan deze vaardigheden?

Professionele competentie en uitvoerbaarheid

7. In hoeverre voelen jullie je voldoende toegerust om deze vaardigheden te vertalen naar de dagelijkse onderwijspraktijk?
- Wat lukt goed in de uitvoering?
 - Waar loop je tegen aan?
 - Heb je (met collega's) gewerkt aan professionalisering op dit vlak? En zo ja, wat en hoe heb je dat gedaan?
8. Indien sprake is van een beredeneerde opbouw: lukt het om in je onderwijsaanbod aan te sluiten bij de opbouw zoals bedacht?
9. Wat zouden jullie nodig hebben om nog beter te kunnen werken aan democratische betrokkenheid? Bij welke vorm van ondersteuning zouden jullie het meest gebaat zijn?

Inzicht in ontwikkeling leerlingen

10. In welke mate hebben jullie zicht op de ontwikkeling die leerlingen doormaken in deze vaardigheden?
11. Wat hebben jullie nodig om beter zicht te krijgen op de ontwikkeling van deze vaardigheden?

Afsluiting

12. Zijn er onderwerpen die nog niet aan bod zijn gekomen, maar die volgens jullie belangrijk zijn?
13. Wat zouden jullie SLO of andere scholen willen meegeven over het werken aan deze vaardigheden?

Oberon

Postbus 1423, 3500 BK Utrecht

t 030 230 60 90

info@oberon.eu | www.oberon.eu

Utrecht, juni 2026

In opdracht van SLO